

Nigora A. KHAKIMOVA,
*Senior lecturer of the International Islamic
Academy of Uzbekistan, (PhD).*
11, A.Kadiri str. 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: nigora_24@yahoo.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/6

**“МАҲОСИН” АСАРИДА
ЕНГИЛЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИНИНГ
ҚЎЛЛАНИЛИШИ**

**APPLICATION OF THE EXTENUATING
PRINCIPLE IN THE WORK “MAHASIN”**

**ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА
СМЯГЧАЮЩЕГО ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В
ПРОИЗВЕДЕНИИ “МАХАСИН”**

КИРИШ

Ислом таълимотига кўра шариатнинг бар-карорлиги, узлуксизлиги ва ҳар қандай замон ва маконда унинг осон қўлланилишини кафолатлаш учун у ўзига хос хусусиятлар билан бирга нозил қилинган. Бу хусусиятлар қаторида маслаҳа (инсон манфаати) тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлган рафъ ал-ҳараж (қийинчиликни бартараф этиш) тамойили ҳам мавжуд. Шунга кўра, шариат инсонларга маълум мажбуриятларни юклаган бўлса-да (худди бошқа қонунчилик тизимлари каби), унда ғайриоддий тарзда қийин ҳисобланган мажбуриятлар ҳамда ҳаддан ташқари оғир бўлган вазифа кўзда тутилмаган. Аксинча, шариат буйруқларини тадқиқ қилиш жараёнида унда осонлик ва енгилликка бўлган аниқ бир мойиллик мавжуд эканини кўриш мумкин (Надавий, 1986:302). Қуръони каримнинг бир қанча оятларида Аллоҳ таоло одамларга қийинчилик туғдиришни хоҳламаслиги, аксинча У Зот уларга енгилликни ирода қилиши таъкидланади.

Қолаверса, Қуръони карим оятлари ва Пайғамбар (алайҳиссалом) суннатларига кўра, аввалги халқларга юкланган ҳаддан ташқари оғир мажбуриятларни ислом дини бекор қилган. Масалан, гуноҳ қилган кишиларнинг ўлдирилиши Тавротга кўра гуноҳдан тавба қилишнинг шартли ҳисобланган. Қуръони каримда: “Ва (эсланг), Мусо ўз қавмига: “Эй қавмим! Дарҳақиқат, сизлар бузукка ибодат қилиб, ўз-ўзингизга

зулм қилдингиз. Бас, Яратганингизга тавба қилинг ва ўзингизни ўлдиринг, бу сизлар учун яратувчингиз ҳузурида яхшироқдир” ояти бунга далил ҳисобланади (Абдулазиз Мансур, 2009:26). Исломгача бўлган даврда диндорлар фақат ибодатхона, синагога ёки черковларда ибодат қилиши керак эди. Уруш натижасида қўлга киритилган ўлжаларнинг маълум тартибда тақсимланиши ва истеъмол қилиниши мумкин эмас эди, балки уларни ёкиб юбориш талаб этилган.

Шариатда эса, тавба мусулмоннинг гуноҳ қилишдан дарҳол воз кечиши, ўтмишда содир бўлган нарсага пушаймон бўлиши, унга қайтмасликка қарор қилиши ҳисобланади. Агар у бошқа бировга зулм қилган бўлса, улардан узр сўраши талаб қилинади (Асқалоний, нашр йили кўрсатилмаган:101). Худди шундай, мусулмон киши намоз вақти кирган пайтда исталган жойда намоз ўқиши мумкин ва жангда қўлга киритилган ўлжа жангчилар ўртасида тақсимланади. Бу борада Имом Бухорий ўзининг “ал-Жоме ас-саҳиҳ” асарида қуйидаги мазмундаги ҳадис келтирган: “Менга мендан олдин ҳеч кимга берилмаган беш нарса берилди: 1. Бир ойлик масофадаги (душманларимни кўрқитиб) кучли кўрқинч ила нусрат берилди. 2. Ер мен учун намоз ўқиш учун жой ва поклайдиган нарса қилиб қўйилди, шунинг учун менинг умматларимдан ҳар бир киши намоз вақти кирган жойда намоз ўқиши мумкин. 3. Ўлжа менга ҳалол бўлди, лекин мендан олдин ҳеч кимга ҳалол эмас эди. 4. Менга (қиёмат кунида) шафоат қилиш ҳуқуқи берилди. 5. Ҳар бир пайғамбар фақат ўз қавмига юборилган, мен эса бутун инсониятга юборилганман” (Бухорий, 1991:92).

АСОСИЙ ҚИСМ

Рафъ ал-ҳараж (қийинчиликни бартараф этиш) тамойили ислом ҳуқуқининг универсал қоидаси бўлиб, унинг асосида юзага келадиган бошқа қоидаларда ўз аксини топган. Агар кўрсатмаларнинг амалдаги татбиқи инсонга қийинчилик туғдирса, унинг ўрнига бошқа муқобил меъёрлар қўлланилади. Бу қоиданинг муҳим экани шундаки, маълум сабабларга кўра шариат талабларини тўлиқ ёки асл шаклида бажара олмайдиган инсонларга берилган барча руҳсатларнинг (имтиёзларнинг) келиб чикиши айнан шу қоида асосида ҳисобланади (Суютий, 1983:77) (Ибн Нужайм, 1999:84). Масалан,

Аннотация. Мақолада ислом ҳуқуқида энгилик яратиши тамойилининг асослари ва қўлланилиши муҳокама қилинади. Шунингдек, Қафғол Шошийнинг “Маҳосин” асарида мазкур тамойилнинг оила ва никоҳ муносабатларида қўлланилиши таҳлил қилинади. Ислом таълимотига кўра, шариатнинг барқарорлиги, узлуксизлиги ва ҳар қандай замон ва маконда унинг осон қўлланилишини кафолатлаш учун у ўзига хос хусусиятлар билан нозил қилинган. Бу хусусиятлар қаторида маслаҳа (манфаат) тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлган рафъ ал-ҳараж (қийинчиликни бартараф этиши) тамойили ҳам мавжуд. Шунга кўра, шариат инсонларга маълум мажбуриятларни юклаган бўлса-да (худди бошқа қонунчилик тизимлари каби), унда гайриоддий тарзда қийин ҳисобланган мажбуриятлар ҳамда ҳаддан ташқари оғир бўлган вазифа кўзда тутилмаган. Аксинча, шариат буйруқларини тадқиқ қилиши орқали энгилик ва энгиликка бўлган аниқ бир мойилликни кузатиши мумкин. Оила ва никоҳ масалаларида энгилик яратиши тамойили алломанинг қуйидаги фикрлари билан асосланган: “Шариат кўрсатмалари куч ва қудрат билан боғлиқ бўлиб, инсон бажаришига оғир бўлган ишларга буюрилмайди. Аллоҳнинг дини энгил бўлиб, унда инсоннинг қодирлигига кўра талаб қўйилган”. Инсон ҳаёти ва соғлиги хавф остида бўлганида, тақиқланган нарсалар мубоҳ бўлиши билан боғлиқ тамойил аллома қарашларида асосий ўринни эгаллайди. Зарурат тушунчаси Қафғол Шошийнинг фикрига кўра, нафснинг хавф остида бўлишини англатади. Хавф йўқ бўлиши билан масала ўзининг асл ҳолатига қайтиши аллома қарашларига кўра заруратнинг амал қилиши муддатини белгилаб беради.

Калит сўзлар: маслаҳа, усул ал-фиҳ, фуруъ ал-фиҳ, фиҳҳий қоида, энгилаштирувчи ҳолат, ислом ҳуқуқи, шариат мақсадлари.

Abstract. The article discusses the principles and application of the principle of creating ease in Islamic law. Also, the use of this principle in family and marriage relations is analyzed in Qaffal Shashi's work "Mahasin". According to Islamic teachings, the Shariah was revealed with specific characteristics to guarantee its stability, continuity, and its easy application at any time and place. Among these features, there is also the principle of raf' al-haraj (elimination of difficulty), which is inextricably linked with the concept of maslaha (benefit). Accordingly, while Shari'ah imposes certain obligations on people (like other legal systems), it does not provide for obligations that are considered unusually difficult and duties that are unduly burdensome. On the contrary, by studying the injunctions of the Shari'ah, one can observe a clear tendency towards lightness and levity. The principle of creating lightness in family and marriage issues is based on the following opinions of scholars: "Sharia's instructions are related to strength and power, and people are not ordered to do things that they are unable to do. God's religion is easy, and it requires according to the ability of a person" The principle that prohibited things are permissible when human life and health are at risk occupies a central place in the views of scholars. The concept of necessity, according to Qaffal Shashi, means that the ego is in danger. The return of the matter to its original state with the disappearance of the danger determines the duration of the necessity in the opinion of the scholars.

Keywords: maslaha, usul al-fiqh, furu' al-fiqh, jurisprudential rule, extenuating circumstances, Islamic law, purposes of Sharia.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы и применение принципа облегчения в исламском праве. Также использование этого принципа в семейно-брачных отношениях анализируется в произведении Кафғоля Шаши Махасин. Согласно исламскому учению, шариат был раскрыт с особыми характеристиками, гарантирующими его стабильность, преемственность и простоту применения в любое время и в любом месте. Среди этих особенностей есть и принцип рафъ аль-харадж (устранение затруднения, неразрывно связанный с понятием маслаха польза). Соответственно, в то время как шариат возлагает на людей определенные обязательства (как и другие правовые системы), он не предусматривает обязательств, которые считаются необычно сложными, и обязанностей, которые чрезмерно обременительны. Наоборот, изучая предписания шариата, можно заметить явную склонность к легкости и легкомыслию. Принцип создания легкости в вопросах семьи и брака основан на следующих мнениях ученых: “Указания шариата связаны с силой и могуществом, и людям не приказано делать то, что они не в состоянии сделать. Божья религия легка и требует по способностям человека”. Центральное место во взглядах ученых занимает принцип допустимости запрещенных вещей при угрозе жизни и здоровью человека. Понятие необходимости, по мнению Кафғоля Шаши, означает, что эго находится в опасности. Возвращение материи в исходное состояние с исчезновением опасности определяет продолжительность необходимости, по мнению ученых.

Ключевые слова: маслаха, усул аль-фикх, фуру аль-фикх, правила фикха, смягчающее обстоятельство, исламское право, цели шариата

мусофир киши намозини қаср қилиб ўқийди ва маълум намозларни жамлаб ўқиши мумкин, шунингдек, у рўзасини очиб юборишига рухсат берилган, чунки сафар қилиш енгилликка асос бўладиган қийинчиликнинг сабаби ҳисобланади (Суютий, 1983).

Мазкур қоида Қуръон ва суннатга асосланган ҳолда келиб чиққан. Нисо сурасидаги: “Аллоҳ сизларга (шариат аҳкомларини) енгиллатишни хоҳлайди. Ахир, инсон заиф яратилганда!” (Абдулазиз Мансур, 2009:83), Бақара сурасидаги: “Аллоҳ сизларга енгилликни истайди, оғирликни хоҳламайди” (Абдулазиз Мансур, 2009:28) ва Моида сурасидаги: “Аллоҳ сизларга бирор қийинчилик (пайдо) қилишни раво кўрмайди, аксинча, сизларни поклаш ва неъмат (лар) ини сизларга мукамал беришни хоҳлайди” (Абдулазиз Мансур, 2009:108) маъносидаги оятлар мазкур қарашни далиллайди. Пайғамбар (с.а.в.) айтдилар: “Осонлаштиринглар, қийинлаштирманглар, хушнуд қилинглр, нафратлангирманглар” (Бухорий, Ал-Жоме ас-сахих, 1991:76). Оиша (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда: “Пайғамбар (с.а.в.) қачон икки иш ўртасида танлаш керак бўлса, гуноҳ бўлмайдиган, энг осонини ихтиёр қилар эдилар” (Бухорий, 1992:81).

Бу қонданинг асосий ғояси ислом ҳуқуқининг кўплаб етакчи уламолари томонидан яхши ўзлаштирилган ва кенг қўлланилган. Масалан, Шаъбий (ваф. 106/724): “Агар икки нарсадан бирини танласангиз, энг осонини танланг, чунки у ҳақиқатга яқинроқдир” (Шубайр, 2007:195), деб айтган. Имом Шофеий “иш жуда қийин бўлиб қолганида йўл топиш керак...” (Заркаший, 1985:120), деганлар. Қафқол Шоший “Маҳосин” асарида “агар бирор нарса ҳаддан ташқари қийинлашса, унинг бекор бўлиши жоиздир” (Қафқол Шоший, йили кўрсатилмаган:284), деб айтади.

Тарихий нуктаи назардан қараганда, қоиданинг ҳуқуқий мазмуни истехсонни (яъни, инсон манфаати билан боғлиқ ҳолда афзалликни танлаш) қўллашнинг асосий мезонларидан бири бўлиб, у ҳафий қиёс (яширин ҳуқуқий аналогия) ўрнига қатъий қиёс жалийдан фойдаланишда (аниқ ҳуқуқий аналогия) истисноларга йўл қўядиган тамойил ҳисобланади.

Масалан, “ислом шариатида шартнома, жумладан, олди-сотдишартномасининг қоидасига кўра келишув объекти аниқ кўрсатилиши шарт. Шартномада аниқ кўрсатилмаган нарса,

бошқача қилиб айтганда, унга киритилмаган ҳисобланади. Энди сотиш ва вақф ўртасида тўғридан-тўғри қиёс (яъни қиёс жалий) амалга оширилса, уларнинг ҳар иккиси ҳам эгалик ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказишни назарда тутуди, бириктирилган ҳуқуқлар фақат аниқ белгилаб қўйилган тақдирдагина вақф битими амалга оширилиши мумкин, деган хулосага келишимиз керак. Бирок, бундай ўхшатиш адолатсиз натижаларга олиб келиши мумкин: экин майдонларини вақф қилиш ўзининг ёрдамчи ҳуқуқларисиз вақфнинг асосий мақсадини, яъни мол-мулкдан хайрия мақсадларида фойдаланишни пучга чиқаради. Шунинг учун қийинчиликдан қочиш учун муқобил қиёсга, яъни қиёс ҳафийга мурожаат қилиш керак. Бу ҳолатда вақфни олди-сотди шартномаси билан эмас, балки ижара шартномаси билан қиёслашни тақозо қилади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам фойдаланиш ҳуқуқини (интифаъ) ўз ичига олади. Фойдаланиш ҳуқуқи ижаранинг асосий мақсади бўлганлиги сабабли, бу шартнома, ҳатто унда манфаат олишга аниқ ҳавола бўлмаса ҳам, ҳадисга кўра ҳақиқийдир. Ижара билан бу муқобил ўхшатиш, вақфда мулкка бириктирилган ҳуқуқлар батафсил кўрсатилмаган бўлса ҳам, улар амалда мавжуд эканини айтишга имкон беради” (Қамолӣ, 2003:225).

Имом Суютий ва Ибн Нуҷайм машаққатга сабаб бўлиши мумкин бўлган еттита ҳолатни санаганлар. Улар: 1. Сафар; 2. Қасаллик; 3. Мажбурлик; 4. Унутиш; 5. Билмаслик; 6. Оммавий мусибат; 7. Фикҳий малаканинг етишмаслиги. Бу ҳолатлар машаққат билан бир ҳисобланмайди, улар машаққатга сабаб бўладиган ҳолатлардир. Уламолар зикр этилган ҳолатлар туфайли бериладиган турли хил имтиёзларни қуйидаги тартибда келтирадилар:

- Бекор бўлиш. Аёлнинг ҳайз даврида намознинг барча турларини ўқимаслиги бунга мисол бўлади.
- Қамайтириш. Бу турдаги имтиёз сафарда намозларни қисқартиришни ўз ичига олади.
- Муқобилини қўллаш. Масалан, сув йўқлигида таҳорат ёки ғуслнинг ўрнига таяммумга рухсат этилганини келтириш мумкин.
- Олдинга олиб чиқиш. Масалан, аср намозини эртарок, яъни қасаллик боис пешин вақтида ўқиш.
- Кечиктириш. Беморнинг фарз рўзасини тутиши тузалиб кетгунга қадар кечиктиришига рухсат берилган.

• Зарурат. Сув бўлмаган ҳолатда инсон бирор нарсага тикилиб қолса ва бунинг натижасида ўлим хавфи вужудга келса, шароб ичиш орқали тикилган нарсани кетказиш жоизлигини билдиради.

• Ўзгариш. Масалан, кундалик намозлардан фаркли бўлган жанг пайтида ўқиладиган хавф намозида амал қилиши мумкин (Суютий, 1983:82) (Ибн Нужайм, 1999:92).

МУҲОКАМА

Х асрда яшаб ижод қилган шошлик фақиҳ Абу Бакр Қафғол Шоший “Маҳосин” асарида исмоилий шиалар билан боғлиқ ихтилофни келтиради. Аллома бу гуруҳга нисбатан уларнинг ўзлари қўллаган услубда раддия беради. Унинг фикрича, шаклий тушунишдан қочиш мақсадида ботинийлар каби барча масалаларнинг моҳиятига кириш баҳонасида чуқурлашиш адашиб кетишга сабаб бўлади. Фикҳий масалаларда воқеликни ўрганиш ва ҳукмларнинг маъносини чуқур англаш муҳим ҳисобланади. Қафғол Шошийнинг бу борадаги қарашларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Аллома барча мавзулардаги ҳукмлар ҳамда уларга бириктирилган маъно ва ҳикматлар ҳақида ёзади. Масалан, таҳорат борасида: “Жума ва ҳайит байрам кунлари ғусл қилиш суннат қилинди. Киши бу кунларда жамоага киради, пок ҳолатда бўлса, ёнидаги инсоннинг кўнгли беҳузур бўлмайди ва ёқимсиз хидлар безовта қилмайди. Буларнинг барчаси яхши қўшничилик, гўзал одоблар сирасига киради. Дарҳақиқат, шариат нимани жорий қилган бўлса, яхши одатларга доимо мувофиқ бўлган, инсонларнинг ақллари ҳар доим шариат ҳукмларининг ҳақ ва тўғрилигига гувоҳлик берган” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:49).

Эҳромдаги инсоннинг либоси ҳақида куйидаги фикр келтирилади: “Муҳрим (ҳаж учун эҳром ўраб, ҳаж амалларини бажараётган) эркак кишига тикилган кийим кийиш ҳаром бўлади. Чунки бунда фаровонлик, роҳатланиш ва зийнатланиш мавжуддир”. Қўшимча қилиб келтирадилар: “Шунинг учун ҳам оқ кийим ҳамма инсонлар учун умумий қилинди. Зеро, оқ мато ўзи чиройли, зийнат ҳисобланмайди, магар безаклар қўшилса, дуруст бўлмай қолади” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:152).

Нафл ибодатлар ҳақида: “Фарзлардан олдин ва кейин ўқиладиган нафл ибодатларда, намозга

тайёргарлик ва малолликни кетказиш бордир” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:37).

Никоҳда ҳозир бўлганларнинг гувоҳлиги ҳақида: “Никоҳ ақдига адолатли кишиларнинг ҳозир бўлиши, фосиқ, бузғунчилик билан танилган кишиларнинг ҳозир бўлишидан яхшироқдир” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:274).

Турган ҳолда еб-ичишдан қайтарилганликнинг мақсади ҳақида: “Юрган ҳолда еб-ичишдаги кароҳият; бундан бирор касаллик келиб чиқиш ва сув қоринда ҳаркатланиб, инсонни беҳузур қилиши, бундан ташқари, енгилтаклик билан ёндашилаётгани учун ҳам макруҳдир” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:230).

Мешдан сув ичишдаги энг яхши ҳолат борасида: “Агар сув мешда бўлса, бошқа бир идишга олиб ичиш афзалдир” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:234).

Таомланиш тарзи ҳақида келтирилади: “Умар (р.а.) ўз ишларида ўша замоннинг подшоҳларига хилоф тарзда ҳамда фаровонлик ва бойлик кишининг улуғ бўлишига сабаб бўла олмаслигини билдириш ўлароқ оддий бир инсондек (юрар) эдилар. Ким у кишига эргашса, дарҳақиқат ажойиб, гўзал иш бўлади” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:230).

Зийнатланиш ва либос китобида, бу масалада “таҳсиниёт” тушунчаси зийнатланиш ва гўзалликнинг риояси жиҳатидан жорий қилинганга ишора қилиб, Қафғол Шоший бундай дейди: “Оқил инсонга маълумки, баданларни иссиқ ва совуқдан сақлаш, авратларини беркитиш учун либосларга бўлган эҳтиёж зарурийдир. “Заруриёт” (тушунчаси) таркибига гўзаллик ва зийнат учун бўлганлари кирмайди” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:235).

Мўмин киши нопокликлардан тозаланиши ҳақида: “Кийимларни янгилаб туриш ва ювиш билан яхши сақлаш керак”. Оёқ кийим кийишдаги сифати ҳақида: “Тик турган ҳолда оёқ кийим кийишдан қайтарилганликнинг сабаби бу ҳолатда инсоннинг йиқилиб кетиш эҳтимоли бор. Шунинг учун ҳам уни тарк қилиш афзалдир” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:48).

Вожиб бўлган назрга вафо қилиш борасида: “Назрга вафо қилиш вожиб, гарчи вафо қилинмаса, хунук саналиб, маломатга қолинмасда инсонларнинг табиатлари, урф-одатлар назрни адо этишни афзал ҳисоблайди” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:289).

Алломанинг юқорида келтирилган фикрлари фикҳий ҳукмларнинг мазмун-моҳиятини англаш,

уларни мукамал адо этиш мақсадида яширин маъно ва ҳикматларни очиб беришга қаратилган. Қафғол Шоший томонидан қўлланилган бу ёндашувни унинг асосий фикҳий қоидалардан фойдаланганига кўра таҳлил қилиш ҳам мумкин.

Асарнинг фаръий мавзуларида аллома маълум фикҳий меъёрлар асосида ўз карашларини ифода этади. Қафғол Шоший шофеий фикҳининг намояндаси бўлгани сабабли аҳли сунна вал-жамоа уламолари томонидан иттифоқ қилинган асосий қоидаларни аниқлаб олиш мақсадга мувофиқ. Асосий фикҳий қоидалар бошқаларига нисбатан умумийлиги, кенг ва аҳамиятлироқ эканлиги жиҳатидан асосий қоидалар деб аталади. Баъзи уламолар барча фаръий масалаларнинг ўша қоидалардан келиб чиқишини уқтиришган. Барча мазҳаб фақиҳлари асосий фикҳий қоидалар куйидагилар эканига иттифоқ қилишган:

الأمر بمقاصدها – ишлар мақсадларига кўрадир,
اليقين لا يزول بالشك – аниқ нарса шак-шубҳа билан рад қилинмайди,
المشقة تجلب التيسير – қийинчилик енгилликни жалб қилади,
الضرر يزال – зарар кетказилади,
العادة محكمة – урф-одатлар далилдир (Зухайлий, 2006:61).

Қолган барча қоидалар, мана шу асосий қоидалардан ажралиб чиққан ҳисобланади. Масаланинг мана шу жиҳатига кўра “Маҳосин” асари усул ал-фикҳ соҳаси назарий тараққиётининг ажралмас таркибий бўлаги сифатида ўрганилиши лозим.

НАТИЖА

Бу қоидалардан зарурат ва эҳтиёж тушунчаларига тааллуқли бўлган фикҳий тамойиллар келиб чиққан. Улар орасида куйидагилар бор (Суютий, 1983).

1. Зарурат ҳаромни мубоҳга айлантиради.

Бу Қуръони каримнинг Бақара сурасидаги оятнинг қайта таърифи бўлиб, унда шундай дейилади: “Аммо, зулмкор ва тажовузкор бўлмаган ҳолда, заруратан, мажбур бўлса (очлик танглиги юзасидан тановул қилса), унга гуноҳ йўқдир” (Абдулазиз Мансур, 2009:26). Бу қоидадан мақсад оддий қонун қоидалар қийинчилик туғдириши мумкин бўлган фавқулодда вазиятларда муаммога муносиб ечим беришдир. Агар инсоннинг очликдан нобуд бўлиш хавфи пайдо бўлса, ўлик ҳайвон, чўчка ва шунга ўхшашлар ҳаром қилинган нарсалардан

ейиши мумкин бўлади. Бирок ушбу енгилликни қўллашдан олдин, биринчи навбатда, баъзи шартлар бажарилиши керак. Буларга куйидагилар киради (Шубайр, 2007:214–215): биринчидан, зарурат ҳозирги воқеликда юз берган бўлиши керак; иккинчидан, азоб чекаётган одам рухсат этилган муқобил ечимни топмаган бўлиши керак; учинчидан, заруратдан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилиш олди олиниши режалаштирилган хавфга тенг ёки ундан каттароқ хавфга олиб келмаслиги керак; тўртинчидан, заруратга қараб ҳаракат қилиш хавфнинг олдини олиш чегарасидан ошмаслиги керак, шунинг учун хавф йўқолганида, енгиллик тугайди.

Қафғол Шоший фикҳ назариясида ҳам бу тамойил асосий ўринни эгаллайди: “нафс хавф остида бўлса, тақиқланган нарсалар мубоҳ ва ҳалолга айланади” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:225). Зарурат тушунчаси алломанинг қарашларида нафснинг, яъни инсон ҳаётининг хавф остида бўлишини англатади. Бу кейинги қоида яъни заруратга ҳаққоний баҳо бериш билан боғлиқ. Бугунги қонунчиликда ҳам охириги зарурат ва зарурий мудофаа тушунчалари айнан заруратни тўғри баҳолаш шарти устига барпо этилган. Алломанинг қўллаган куйидаги тамойил айнан зарурат ҳолатини амал қилиш муддатини белгилаб беради: “Агар узр бекор бўлса, масала тез суръатда асл ҳолатига қайтади” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:103).

2. Зарурат унинг ҳақиқий миқдорига қараб ўлчанади. Шунинг учун, агар бир киши тикилиб қолгани учун шароб ичишга рухсат берилса, у унга енгиллик келтирадиган миқдордан ошмаслиги керак. Худди шундай, эркак шифокорга аёл бемор танасининг фақат зарарланган қисмини кўришга рухсат берилади (Ҳаририй, 1998:105).

“Маҳосин” асарида “зарурий ҳолат тўқинлик ҳолатидан фарқ қилади” мазмунидаги тамойил қўлланилган бўлиб, унинг замирида тўқинлик ҳолати билан қиёслаган ҳолда зарурат улушининг ўлчовига ишора қилинган. Мана шунинг асосида, зарурат ҳолатидаги рухсатлар кундалик ҳолатда тақиқ маъносида бўлади ҳамда заруратнинг белгиланган миқдорига амал қилиш талаб этилади.

3. Зарурат бошқанинг ҳуқуқи поймол бўлишига асос бўлмайди. Масалан, очлик туфайли бошқа бировнинг овқатини ейишга рухсат берилган бўлса-да, у овқатнинг нархини тўлаши керак (Садлон, 1996:300).

Шариат ўрнатган маълум чегаралар мавжуд бўлиб, уларни бузишга ҳеч бир ҳолатда руҳсат берилмайди. Аллома асарда қуйидаги тамойил асосида буни асослаган: “Бандалар бажарётган ҳар бир ишда, уларга буюрилган ҳар нарсада шариат маълум чегараларни ўрнатган, уларга риоя қилинади ва бу чегаралар бузилмайди” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган: 276);

4. Иш жуда қийин бўлиб қолганида йўл топилиши керак. Масалан, зўравон ўғрини ўлдириш, агар унчалик катта бўлмаган таҳдид ёки ҳаракат унинг ёвузлигини тўхтата олмайди, деб ҳисобланса, қонунийдир (Қамолӣ, 2003:149). “Агар ҳамма нарса ҳаддан ташқари қийинлашса, унинг бекор бўлиши жоиздир” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:284), деган қараш айнан мана шу тамойилни ўзида акс эттиради.

Алломанинг оила ва никоҳ борасидаги қарашларида машаққат ва уни олдини олиш билан боғлиқ фикҳий қоида шаклидаги тамойиллардан “Маҳосин” асарида тез-тез фойдаланилгани аниқланди. Муаллифнинг фикрига кўра “никоҳ доимий шартномадир” тамойили айнан қоидага ўхшаш ибора сифатида қўлланилган. Никоҳ томонлар орасидаги ўзаро шартнома сифатида баҳоланиб, уни бошқа турдаги шартномалар билан қиёслангани никоҳнинг мазмун моҳиятини янада ойдинлаштиради: “Никоҳнинг асоси унинг давомийлиги бўлса, олди-сотдида бундан бошқа нарсадир” (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган: 278).

Никоҳ шартномасини унга мазмунан яқин, қиёслаш мумкин бўлган олди-сотди шартномасига солиштирилгани, унинг тамоман бошқа мақсадда тузиладиган ижара шартномаси билан қиёсланмаслигини англатади. Бундан келиб чиққан ҳолда, никоҳ олди-сотди маъносини англатувчи сўз билан боғланса, ҳақиқий ҳисобланади, лекин “ижара” лафзи билан боғланса, ҳақиқий ҳисобланмайди.

Машаққат ва унинг олдини олиш билан боғлиқ тамойиллар асосан никоҳ китобининг, “Маҳр” мавзусида бир маротаба (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:302), “Эмизиш орқали қариндошлик” мавзусида уч маротаба (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:284), “Қўл остидагиларга ўйланиш” мавзусида бир маротаба (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:304), Никоҳ бобига кириш қисмида бир маротаба (Қафғол Шоший, нашр йили кўрсатилмаган:275), Никоҳи ҳаром қилинган аёллар мавзусида бир маротаба

(Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:278) қўлланилган.

Маҳр мавзусида никоҳ боғланиши билан маҳр эрга вожиб экани белгиланган. Агар никоҳ вақтида маҳр аниқ айтилмаса “маҳри мисл”, яъни никоҳ ўқиладиган макон ва замонда келин билан ҳуснда ва насабда тенг бўлган қизларга берилиши урф бўлган маҳрнинг миқдорини бериш вожиб саналади. Маҳр масаласида ҳар икки тарафнинг ҳолати инобатга олинади ва машаққатга йўл қўйилмайди. Мазкур қоида аллома “маҳри мисл”ни белгилаш ва уни бериш тартиби бўйича қўллаган қуйидаги тамойилда ўз аксини топган: “Аллоҳнинг дини энгилликдир, унда инсоннинг қодирлигига кўра талаб қўйилади” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:302).

“Эмизиш орқали қариндошлик” мавзусида аллома боланинг ўз онасини ёки бошқа аёлни эмиш муддатлари, қариндошлик алоқалари собит бўлиши учун эмишнинг энг кам миқдори, эмиш орқали қариндош бўлган томонларнинг никоҳга кириши билан боғлиқ тартибни очиб бериш давомида машаққатни кетказишга қаратилган тамойиллардан фойдаланади. Эмизиш муддати икки йил бўлиб, машаққат ҳосил бўлганда муддатни озайтириш мумкин эканини аллома қуйидагича асослайди: “Шариат инсонлар учун оғир бўлганида, уни тўхтатиб туриш тўғри эканини инкор қилмаймиз... агар ҳамма нарса ҳаддан ташқари қийинлашса, унинг вақтинча бекор бўлиши жоиздир... сафарда рўзани очиш ва намозни қаср қилишга руҳсат борлиги бунга асос бўлади” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:284);

ХУЛОСА

Фикҳий мавзулардан оила ва никоҳ ҳақида сўз борар экан, алломанинг: “бу мавзуда ҳеч бир нарса гўзал одатлардан ташқарига чиқмайди, балки Аллоҳ томонидан берилган энгиллик ҳисобланади” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:304) мазмунидаги ёндашуви шариат кўрсатмалари соғлом ақлга мувофиқ келиши ва жамиятда инсонлар бир-бирлари билан келишиб олмаган ҳолда яхши деб қабул қилган одатларга мос эканини исботлашга қаратилган. Муаллиф ўз асарини фикҳий меъёрларни айнан инсон ақли ва мантиқ қоидалари асосида кўриб чиқишни мақсад қилгани китобнинг барча мавзуларида ўз аксини топган.

Қафғол Шоший фаръий масалаларнинг назарий асослари борасидаги қарашларини мавзуларнинг якуний қисмида хулоса ўлароқ беради. Масалан, нақоҳ шартномаси тузилаётганида гувоҳлар мавзусида аввал гувоҳларга қўйилган шартлар, никоҳнинг ҳақиқий саналишида уларнинг ўрни, бу борадаги ихтилофли масалаларини ёритади. Ёш боланинг гувоҳлиги ва унга боғлиқ ихтилофларни кўриб чиққанидан сўнг, бу мавзуга хулоса ўлароқ қуйидагича яқун ясайди: “Шариат кўрсатмалари куч ва қудрат билан боғлиқдир, инсонлар бажаришга ожиз бўлган ишлар уларга буюрилмайди” (Қафғол Шоший, йили кўрсатилмаган:275) сўнгра никоҳ хутбасига оид янги мавзуга ўтади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдулазиз Мансур. (2009). *Қуръони Карим: маъноларининг таржима ва тафсири*. Тошкент: ТИУ.
2. Бухорий. (1991). *Ал-Жоме ал-сахих*. Ж. 1. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти.
3. Бухорий. (1991). *Ал-Жоме ас-сахих*. Ж. 3. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти.
4. Бухорий. (1992). *Ал-Жоме ас-сахих*. Ж. 4. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти.
5. Ибн Ҳажар Асқалоний. (нашр йили кўрсатилмаган). *Фатҳ ал-борий / Муҳаммад ал-Фориёбий таҳқиқи*. Ж. 1. Ар-Риёд: Дор тоййиба.
6. Зарқаший. (1985). *Мансур фил қавоид*. Ж. 1. Ал-Кувайт: Визора ал-авқоф ал-кувайтия.
7. Муҳаммад Мустафо Зухайлий. (2006). *Ал-Қавоид ал-фиқҳия*. Ж. 1. Дамашк: Дорул фикр.
8. Ибн Нужайм. (1999). *Ал-Ашбоҳ ва-н-назоир*. Байрут: Дорул кутуб илмия.
9. Муҳаммад Ҳошим Камолий. (2003). *Ислом ҳуқуқи асослари*. Кэмбриж: The Islamic texts society.
10. Али Аҳмад Надвий. (1986). *Ал-Қавоид ал-фиқҳия / Мустафо Зарқо таҳқиқи*. Дамашк: Дорул қалам.
11. Садлон. (1996). *Ал-Қавоид ал-фиқҳия ал-кубро*. Ар-Риёд: Дор баленсия.
12. Суютий. (1983). *Ал-Ашбоҳ ва-н-назоир*. Байрут: Дорул кутуб илмия.
13. Иброҳим Муҳаммад Ҳаририй. (1998). *Ал-Мадҳал ила ал-қавоид ал-фиқҳия ал-куллия*. Уммон: Дор аммор.
14. Қафғол Шоший. (n.d.). *Маҳосин аш-шариа / Али Самак таҳқиқи*. Ливан: Дор ал-кутуб ал-илмий.
15. Муҳаммад Усмон Шубайр. (2007). *Ал-Қавоид ал-куллия*. Уммон: Дорун нафоис.
4. Al-Bukhari. (1992). Al-Jami' al-Sahih. Vol. 4. Tashkent: Komuslar editor-in-chief.
5. Ibn Hajar Asqalani. (the year of publication is not indicated). Fath al-Bari / Muhammed al-Fariyabi study. Vol. 1. Riyadh: Dor Taiyiba.
6. Zarkashi. (1985). Mansoor the Elephant. Vol. 1. Al-Kuwait: Wizara al-Awqaf al-Kuwaitiya.
7. Muhammad Mustafa Zuhaili. (2006). Al-Qawaid al-Fiqhiya. Vol. 1. Damascus: Darul thought.
8. Ibn Nujaym. (1999). Al-Ashbah wa-n-nazair. Beirut: Darul Qutb Ilmiya.
9. Muhammad Hashim Kamali. (2003). Fundamentals of Islamic Law. Cambridge: The Islamic texts society.
10. Ali Ahmed Nadvi. (1986). Al-Qawaid al-Fiqhiya / Mustafa Zarqa's study. Damascus: Darul Kalam.
11. Sadlon. (1996). Al-Qawaid al-Fiqhiya al-Kubra. Riyadh: Dor Valencia.
12. Liquid. (1983). Al-Ashbah wa-n-nazair. Beirut: Darul Qutb Ilmiya.
13. Ibrahim Mohammad Hariri. (1998). Al-Madkhal ila al-qawaid al-fiqhiya al-kulliya. Oman: Dar Ammar.
14. Qaffol Shoshi. (n.d.). Mahasin ash-sharia / Research by Ali Samak. Lebanon: Dar al-kutub al-ilmiiyah.
15. Muhammad Usman Shubair. (2007). Al-Qawaid al-Kulliyah. Oman: Darun Nafais.

REFERENCES

1. Abdulaziz Mansur. (2009). Holy Quran: translation and interpretation of its meanings. Tashkent: TIU.
2. Al-Bukhari. (1991). Al-Jami' al-Sahih. Vol. 1. Tashkent: Komuslar editor-in-chief.
3. Al-Bukhari. (1991). Al-Jami' as-sahih. Vol. 3. Tashkent: Komuslar editor-in-chief.

